

Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet kui innovaatiline ühistegevus- organisatsioon

HILLAR KALA

Liivimaa Üldkasulikul ja Ökonoomilisel Sotsieteedil (1792–1939) on tähelepanuväärne koht Eesti ja teiste Baltimaade majandusloos. Kirjanduses on seda käsitletud teadusseltsina (Karl Martinson, Sirje Kivimäe, Paavo Kuiv),¹ põllumajandusseltsina (Hubertus Neuschäffer,² Tiit Rosenberg), aadliseltsina (Neuschäffer,³ Mart Uustalu). Eelkõige tuleks Liivimaa sotsieteeti vaadelda siiski kui **majandusseltsi** selle avaramas tähenduses, nagu nimigi (*ökonoomiline, üldkasulik* – oma majanduspoole topeltrõhutusega) märgistab. *Majandusühendus* oli ka tema Peterburis 1765. aastal asutatud prototüüp – vaba majandusühing. Iga kitsama eriala teadusmehel on loomulikult õigus fookusesse püüda talle vajalik lähenemismurk. Sotsieteedi laiemat majanduslikku tegevusvälja on oma uurimus-

¹ *Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet 200*. Akadeemilise Baltisaksa Kultuuri Seltsi konverentsi materjale. 25. september 1992 Tartu, toim Sirje Kivimäe (Tartu, 1994), 7–10.

² Samas, 21–22.

³ Samas, 21–28.

tes rõhutanud metsandusloolane Toivo Meikar, teadusajaloolane Karl Martinson, loodusteadlane Hella Moorits jt uurijad.⁴ Mõningal määral on Liivimaa sotsieteedi süsteemsemat sisu takistanud mõistmast ka ühingu saksakeelsete algdokumentide ühekülgne tõlkimine ja nendele viitamine. Saksakeelne *Landwirtschaft* ei tähenda mitte ainult põllumajandust, vaid maamajandust laiemas, selle tänapäevases mõistes, mis sisaldab põllumajanduse kõrval ka metsamajandust, veemajandust, maaparandust, käsitööndust, põllu- ja metsasaadusi töötlevat tööstust jms. Sotsieteedi rajaja Peter Heinrich Blanckenhageni (1723–1794) järeltulija Herbert von Blanckenhagen on sotsieteedi loomise eesmärkidest kirjutanud: „Sotsieteet taotles kõige laiemas tähenduses maamajandusliku tegevuse täiustamist ja igasuguse üldkasuliku, maa jaoks head tegeva ettevõtmise edendamist.”⁵ Mis oli aga sotsieteedi kui majandusseltsi kandev telg?

Ühistegevus

Majandusseltsina oli sotsieteet eelkõige ühistegevusorganisatsioon. See tegevusalus pandi juba tema asutamiskaava. Prantsuse valgustusaja-hõnguline sotsieteet (pr *société*) tähendas tollases Vene-Saksa kultuuriruumis Liivimaal nii seltsi, ühingu kui ka ühistut. Termin üks kasutuselevõtjaid võis olla Friedrich Wilhelm von Taube (1744–1807), kes juba 1789. aastal pakkus välja Liivimaa aadli krediidisotsieteedi idee.⁶ Sotsieteedi strateegiaplaani (koosneb üheksast paragrahvist),⁷ mida säilitatakse Eesti Ajalooarhiivis, on tõenäoliselt kirja pannud P. H. Blanckenhageni lähim sõber F. W. von Taube 1793. aastal. Liivimaa sotsieteedi asutaja, tollal juba raskesti haige Blanckenhagen palus Taubel kooskõlastada see aktsioon Liivimaa rüütelkonnaga ja taotleda sellele Peterburist keisrikoja kinnitust.⁸ Taube

⁴ Samas, 18–20.

⁵ Herbert von Blanckenhagen, „Die Kaiserliche Livländische Gemeinnützige und Oeconomische Societät”, *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1973*, Bd. XX (Lüneburg, 1972), 81–82.

⁶ Hans Dieter von Engelhart, Hubertus Neuschäffer, *Die Livländische Gemeinnützige und Oeconomische Societät (1792–1939)*, (Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1983), 1.

⁷ EAA, 1185-1-1.

⁸ Hubertus Neuschäffer, „Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet ning tema vahekord rüütelkonnaga”, *Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet 200*, 25–26.

ettepanekul fikseeriti põhikirjas sotsieteedi eesmärgina „... Liivimaa heaolu edendamine, niivõrd, kuivõrd seda üksikute eraisikute ühendatud jõududega seaduse kaitse all on võimalik teha”.⁹ Ilmselt polnud see juhuslik mõttesähvatus, vaid Riias 18. sajandi lõpus aadli ja kaupmeeskonna tippudest põimunud sõpruskonna ühistegevuslik seisukoht. Sellesse seltskonda kuulusid F. W. von Taube, L. A. von Mellin, L. J. von Budberg, W. Ch. Friebe, P. H. Blanckenhagen jt, kes moodustasid mõttekaaslastena ka sotsieteedi liikmeskonna esmase tuumiku (v.a Friebe, kellest hiljem sai sotsieteedi pikaajaline sekretär). Seepärast polnud sugugi juhuslik, et sotsieteedi esimeseks varahoidjaks (laekuriks) valiti aadli laenuühistu idee arendaja von Taube, kellest peagi (1796. aasta aprillis) sai ka sotsieteedi asepresident, 1802. aastal aga Liivimaa Maakrediitseltsi (*Livländischer Adelliger Güter-Kredit-Sozietät*¹⁰) kaasasutaja ning 1803.–1806. aastani peadirektor. Ta kaasas peatselt selle Riia kesklinnas resideerinud laenuühistu juhatusse tööle ka P. H. Blanckenhageni poja, sotsieteedi tollase tegevliikme Wilhelm von Blanckenhageni. Friebe ja Mellini kui Peterburi vaba majandusühingu teadushuviliste tegevliikmete ja teiste valgustatud isikute mõjutusel ühendati Liivimaa sotsieteedis aadli majandusliku ühistegevusega tippteadlaste ettevõtmised (seltsi auliikmetena, uuenduste algatajate ja korraldajatena, sotsieteedi üritustel esinejatena jne). Nii kujuneski sotsieteedist juba sajandivahetuseks teadus-majandusliku ühistegevuse teerajaja Baltikumis.

Liivimaa sotsieteedi ühismajanduslik tegevus vastab pea kõigile ÜRO tunnustuse saanud klassikalise ühistegevuse seitsmele aluspõhimõttele, välja arvatud liikmeskonna demokraatliku avatuse järgimine. 18. sajandi ühiskond ise polnud veel selleni jõudnud. See osa majanduslikust ühistegevusest, mida Eesti kultuuriruumis laiemalt tuntakse, on kitsama, rahanduslik-kaubandusliku sisuga ja rahvuslikust vaimust kantud algatused, nagu 1902. ja järgmistel aastatel Tartus, Sindis, Antslas jm loodud ühistud. Kuid ka nende, nagu sotsieteedigi juured viivad majandusliku ühistegevuse sünnimaale Suurbritanniasse, kus nii mägisel Šotimaal kui ka tööstuslikul Inglismaal tekkisid 18. sajandil eri variatsioonides esimesed ühiskon-

⁹ Samas, 25.

¹⁰ Võiks tõlkida ka kui *mõislaenuühistu*, kuid kasutame ajalooarhiivi fondiloendi ühtlustatud nimevarianti.

da ja majandust edendavad ühistegevusorganisatsioonid. Tegelikult joonistub Liivimaa sotsieteedi pooleteisesajandi pikkuses arenguloos selgelt välja samasugune majandusliku ühistegevuse genees nagu 18.–19. sajandil Euroopas, kus üksteisele järel arenes välja lai spekter tegevusvaldkondi (põllu-, metsa- ja veemajandus, kaubandus, rahandus, kindlustus) ja organisatsioonivorme (seltsid, ühistud, kooperasiivid, artellid jm).

Teaduse jõudmine mõisa- ja manufaktuurimajandusse avas 18. sajandi teisel poolel tee teadus-majandusliku ühistegevuse tekkeks Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal, Venemaal. Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa kubermangud olid kogu tollases Läänemere-äärses majandusruumis tooniandjateks ja „moeloojateks” teadus-majandusliku ühistegevuse arendamisel. Liivimaa sotsieteedi kui ühistegevusorganisatsiooni tugevuseks ja tunnusjooneks kujunes tema rajaja P. H. Blanckenhageni asutatud sotsieteedi fond.

Liivimaa sotsieteedi fond

Liivimaa sotsieteedi fond (kapital) väärrib omaette uurimist, kuna selle loomine, suurus ja toimemehhanism kindlustas sotsieteedile usalduse nii rüütelkonnas, keisrikojas kui ka kaupmeeste ja töösturite ringkonnas. Tallinnast pärit Riia rikka kaupmehe Peter Heinrich Blanckenhageni annetatud 40 000 hõbedast albertustaalrit (umbes 70 000 tollast hõberubla) oli 18. sajandi lõpus suur varandus. Selle majandusekvivalendiks oli näiteks 3250-pealine härjakaari. Sellist härjaväge polnudki üheski Balti mõisas. Tollaste olude uurija Wilhelm Christian Friebe kirjutab oma 1794. aastal ilmunud Liivi- ja Eestimaale pühendatud raamatus: „Hollandist tulevaid albertustaalreid tuleb käsitleda kui omaette kaubandusartiklit, mis teenib teiste kaupade vahetust. Neid albertustaalreid vermiti Hollandis vaid Läänemere kaubanduse ja eriti Riia jaoks. Nende alusel määrati kindlaks ka hõberubla ja pangatähtede kurss.”¹¹ Kuna P. H. Blanckenhagengi oli lõviosa oma varandusest teeninud Riia sadama dokiomaniku ja Hollandi kaudu aetava ülemerekaubandusega, siis võib pidada loomulikuks, et sotsieteedis arveldati esialgu

¹¹ Wilhelm Christian Friebe, *Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehtland* (Riga, 1794), 90.

just albertustaalrites. Neis rahaühikuis koostas G. F. Parrot Liivimaa sotsieteedi esimesed aastaeelarved.¹² Nendes arveldati ka fondi põhikapitalilt laekuvate intresside ja suuremate väljaminekute puhul. Parroti enda aastapalk oli 1796. aastal 500 albertustaalrit ja sotsieteedile renditud maja aastaüür 250 albertustaalrit. Sotsieteedi esimesel tööaastal oli võimalik ainult sotsieteedi põhikapitalilt laekuvate poole aasta intressidega (1000 albertustaalrit) katta kõik esmased väljaminekud. Kokku laekus 18. saj lõpus sotsieteedile intressidena 2000 albertustaalrit aastas, mis tegi intressimääraks soolise 5%. Sotsieteedi tegevliikmete jooksvad sissemaksed (à 20–100 albertustaalrit) lisasid 1796. aasta eelarve tuludesse veel 565 albertustaalrit.¹³

Huvitava asjaoluna tuleb märkida, et sotsieteedi põhikapital oli pandud intresse teenima Blanckenhagenite Allaži (Allaschi) ja Judaži (Judaschi) peremõisatesse, mis asusid Sigulda lähistel (60 ja 61 km Riiast). Allaži mõisa oli P. H. Blanckenhagen ostnud 1780. aastal ja sellest kujunes tema viljakate põldude ja efektiivse majandamise tulemusena kindlam tugibaas sotsieteedi kapitalile kui mõnes hiljem loodud krediidiuasutuses. See oli topelt kasulik rahapaigutus ka Blanckenhagenitele, kes teenisid ise samuti sellelt kapitalilt arendustulu kuni 1845. aastani. Alles 1845. aasta jaanuaris otsustas sotsieteet paigutada oma põhikapitali intresse teenima krediidiuasutusse.¹⁴

Tudori-stiilis Allaži mõisahäärberit ümbritses suur liigirikas park, millega omal ajal piirnes mitu innovaatilist ettevõtmist: põllusaaduste toortöötlemise vabrik, suhkrutehas ja klaasitehas. Blanckenhagenite Allaži mõisa üheks firmamärgiks said seal toodetud tumerohelised klaaspuudelid. Märkimisväärne on ka 1801. aastal rajatud suur vesiveski, mis töötas veel pärast Teist maailmasõda ja mille veskikivi valiti sümbolina Allaži valla vapile. Kroonikad teatavad ka, et 1823. aastal hakati Otto von Blanckenhageni initsiatiivil tootma kuulsat likööri Allaži kümmel, mis hiljem leidis tee ka Euroopa turule. Allaži näol polnud tegu mitte lihtsa maamõisa, vaid indust-

¹² *Verhandlungen der livländischen gemeinnützigen und oekonomischen Societät im Jahr 1796* (Riga, 1797), 34–35.

¹³ Samas, 34.

¹⁴ *Livländische Jahrbuch der Landwirtschaft*, 1 (1844).

Foto 1. Allaži mõisa peamajast (hävinud 1905. a) juhiti Liivimaa sotsieteedi intresside teenimist aastail 1796–1844. (Foto Allaži mõisapargi infostendilt)

riaalajastu saabumist kuulutava maamajandusliku suurettevõttega. Samas vaimus majandati ka kõrval asuvas Judaži mõisas, millest nõukogude ajal kasvas välja Läti suurim ja mehhaniseerituim piimatootmiskeskus. Tänapäev armastavad siguldalased oma kodu rajada Judaži mõisasüdamesse. Seega olnuks kuni 19. sajandi keskpaigani raske leida sotsieteedi fondile efektiivsemat ja kindlamat rahapainutuse kohta kui tema rajaja Blanckenhageni Lõuna-Liivimaa heal järjel, uuendustele avatud mõisad.

Liivimaa sotsieteedi uuendusmeelsete ühistegevusaktioonide ülevaade 18.–20. sajandini

Liivimaa sotsieteediga seotud uuenduslike algatuste paljas loetleminegi aja- ja ruumiteljel võtaks enda alla pikki lehekülgi. Paljudele neist pole tänapäeva uurijad veel pilkugi heita jõudnud. Tartus Eesti Ajalooarhiivis, Riias Läti ajalooarhiivis, Peterburis Vene Föderatsiooni riiklikus ajalooarhiivis jm ootavad veel tuhanded säilikud esmaavamist ja nende rikkaliku sisuga tutvumist. Seepärast tuleb siinkohal piirduda vaid sotsieteedi teadaolevate olulisemate innovaatiliste tegevussuundade kindlakstegemisega ja mõningase süstematiseerimisega. Liivimaa sotsieteedi innovaatiline pärand ulatub pea kõigisse 19. sajandi ühiskonna, majanduse, teaduse ja kultuuri olulisematesse valdkondadesse:

- Liivimaa ühendusteede rajamine: posti -, kiriku-, kooli- ja mõisateede võrgustiku arendus; Riia-Valga ja Tartu-Valga raudtee ehitus; suuremate jõgede ja järvede kanalitega ühendamise suurprojektid;
- Liivimaa loomakasvatuse ja tõuaretuse edendamine: lambakasvatus, karjakasvatus, hobusekasvatus, tõuaretus (Middendorffi eesti punane veisetõug);
- Maamajanduslike ühistegevusorganisatsioonide võrgustiku loomine Liivi- ja Eestimaal;
- Liivimaa põldude viljakuse suurendamine (maaparandus, sordiaretus, seemnekasvatus, katsejaamade võrgustiku loomine, väetiste valik jne);
- Põllumajanduse mehhaniseerimine (viljapeksumasina ehitamine, milleks sotsieteet eraldas juba oma esimesest eelarvest 1796. aastal 525 albertustaalrit, peale selle veel palju teisi tehnilisi ettevõtmisi);
- Liivimaa metsanduse arendus (metsakasvatuse, -hoolduse, -raiekultuuri edendamine, metsandusseltside loomine, metsakuivendustööde suunamine jm);
- Liivi- ja Eestimaa maaparandus (ulatuslikud nivelleerimistööd Liivi- ja Saaremaal 1874–1885, Liivi- ja Eestimaa Maa- ja metsamajanduse Büroo asutamine 1897 jm);
- maamajandusliku ehituse arendus (mõisate ja talude hoonetüüpide soovitused, uute ehitismaterjalide tutvustamine, moodsamate ehitusviiside soovitamine);
- maatööstuse loomine (piimatööstused, liha- ja konservitööstused; villa-, lina- jm toormetööstused; käsitöönduse edendamine);
- maamajandusliku kaadri koolitamine (koostöös Tartu ülikooliga 1830. aastal veterinaaria õppetooli rajamine, 1834. aastal Vana-Kuustes Venemaa esimese praktilise põllumajanduse instituudi rajamine);
- efektiivsete majandamiskogemuste levitamine (ajakirjad, aastaraamatud, põllumajandusnäitused, -konkursid, -koolitused);
- hariduse ja tervishoiu edendamine Liivimaa külades.

Mellini atlas ehk Mida suudab üks valgustatud isik teistele tuginedes anda

„On tähtis *mis*, ent *kuidas* tähtsam veel” – need read J. W. Goethe „Faustist” markeerivad üsna täpselt uue looja ja selle avastaja (uurija) mõttete kulgu.

L. A. Mellin oli Liivimaa sotsioteedi esimene tegevliige, kelle loomingu jõudis laiema avalikkuse ette. 1798. aastal valmis L. A. Mellinil **Liivimaa atlase generaalkaart**, mis äratas nii võimukandjate kui laiema üldsuse huvi oma varasemast oluliselt suurema täpsuse ja professionaalsusega. Sellele lisandusid 14 kreisi- ehk maakonnakaarti, mis ilmusid 1794–1810. Katariina II väljendas Mellinile Liivimaa kaartide eest tunnustust kirjas, millele oli juurde lisatud väärtuslik kingitus.¹⁵ Mellini atlase koostamise lugu on suurepärase näide tollastes oludes toimunud ühistegevuslikust aktsioonist. Tuginedes oma kogemustele ja ühiskondlikule positsioonile, oskas Mellin ära kasutada ja ühitada nii era- kui ka riiklikke infobaase. Selle teemaga põhjalikult tegelenud geograafiadoktor Endel Varep resümeerib: „Mellinil õnnestus oma üritusse kaasa tõmmata paljusid tolaeagseid Liivi- ja Eestimaa juhtivaid tegelasi, mis võimaldas tal teatud määral rakendada oma töö huvides kreisimaamõõtjaid. Ühtlasi praktiseeris Mellin laialdaselt andmete kogumist kirja teel. Atlase eessõnas loetleb ta 202 nime – pastoreid, mõisaomanikke, rüütelkonna ametnikke jne, kes talle atlase koostamisel kaasabi osutasid; näitena olgu neist nimetatud A. W. Hupel, W. Ch. Friebe, O. W. Masing, O. R. Holz. Vajalike andmete saamiseks reisis Mellin ise kohtadele.”¹⁶

Mellini kaart oli küll täpsem kui senised, kuid sellel puudus endiselt täpne geodeetiline alusvõrgustik. Sellise alusvõrguga kaardi koostamine kujunes hilisema maailmakuulsa astronoomi F. G. Wilhelm von Struve (1793–1864), Liivimaa maamõõtja C. G. Rückeri ja Liivimaa sotsioteedi suurimaks teaduslik-praktiliseks ühisaktsiooniks aastail 1815–1839.

¹⁵ Endel Varep, „L. A. Mellini Liivimaa atlas ning selle tähtsus Eesti NSV territooriumi geograafilise uurimise ajaloos”, *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, 2, 1955 (Tallinn, 1955), 312.

¹⁶ Samas, 308.

Selle sotsiateedi 19. sajandi I poole väljapaistvaima saavutuse kohta on geograafiadoktor Endel Varep kirjutanud: „Liivimaa Ökoonoomilise Sotsiateedi poolt XIX sajandi esimesel poolel algatatud teaduslikest üritusist kujuneski tähtsaimaks, kuid ühtlasi aeganõudvaimaks ning kulukaimaks Liivimaa spetsiaalkaardi koostamine. See oli vältimatuks eelduseks maaparandustööde teostamisel, mis ei olnud mõeldavad ilma geodeetilisel alusel põhinevate kaartideta. Sellel üritusel oli ühtlasi suur teaduslik tähtsus, mis viljastavalt mõjutas kogu meie alal tehtavat loodusteaduslikku uurimistööd.”¹⁷

Toome alljärgnevalt selle pika ja eduka koostööloo olulisemaid sõlmpunkte.

1815 Silmapaistva geoloogi, hilisema Tartu ülikooli esimese mineraloogiaprofessori Moritz Ludwig von Engelhardti (1779–1842) ettepanekul otsustas sotsiateet võtta enda peale uue ülesande, Liivimaa mitmekesiseid majandusarengu vajadusi rahuldava atlase koostamise.

1816 M. Engelhardt tegi 23. jaanuaril sotsiateedi aastakoosolekul ettepaneku teostada Liivimaa trigonomeetriline mõõdistamine ja teavitas sotsiateedi liikmeid W. Struve nõusolekust võtta selle ülesande täitmine enda peale.¹⁸ W. Struve esitatud tööplaan kiideti täiskogul üksmeelselt heaks juba sama aasta 28. jaanuaril.¹⁹ 16. veebruaril sõlmisid W. Struve ja Liivimaa sotsiateet pikemaajalise koostöölepingu, mille järgi Struve kohustus tegema 1816.–1818. a suvekuudel vajalikud mõõdistamistööd looduses, talviti aga neist tulenevad arvutused ning kandma saadud punktid Liivimaa kaardile. Sotsiateet võttis enda kanda kõik triangulatsiooniga seotud kulud ning töödeks vajalike lubade ja lisavarustuse hankimise. 21. juunil alustas Struve mõõdistamisi Lõuna-Eestis. Vaatlusi tegi Struve ise, kasutades abilistena Tartu üliõpilasi. Tööd kestsid kogu suve ja hõlmasid ka Kagu-Eestit.

Järgmisel suvel tegutses Struve peamiselt Läti alal. Triangulatsiooni käigus määras Struve üle 500 punkti (läänes Muhuni, põhjas Koeruni, idas Rāpinani, lõunas Jēkabpilsini Daugava ääres), nagu

¹⁷ Endel Varep, *C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal* (Tallinn: ENSV TA kirjastus, 1957), 4.

¹⁸ EAA, 1185-1-44, l. 68, 71.

¹⁹ EAA, 1185-1-38, l. 51–52.

ta ise kokkuvõtvalt märgib oma päevikus.²⁰ Eesti aladel määras W. Struve esimest korda ka 109 punkti kõrgused.²¹ Hiljem W. Struve teostatud Liivimaa triangulatsiooni laiendati ja sellest kasvas välja ülemaailmse tähtsusega teaduslik üritus – Tartu meridiaani mõõtmine. Struve kaarest sai läbimurdeline etapp planeedi Maa kuju määramisel. UNESCO kandis 2005. aastal Struve meridiaanikaare, mis on ainus sellisele tasemele küündinud teadussaavutus kogu Baltikumi teadusloos, maailmapärandi nimekirja.

25. jaanuaril 1819 otsustas sotsieteedi koosolek sõlmida C. G. Rückeriiga lepingu, millega viimane kohustus W. Struve materjalide põhjal koostama ühest üldkaardist ja kuuest spetsiaalkaardilehest koosneva Liivimaa atlase. Sotsieteet lubas muretseda kõik vajalikud materjalid, korraliku honorari ning prii korteri, toidu ja sõidud. C. G. Rückeri töö kontrollimiseks nimetas sotsieteet komisjoni, kuhu kuulusid Sievers, Engelhardt ja Struve.²²

1820. aastal lasi sotsieteet trükkida üleskutse, kogumaks mõisaomanikelt kihelkondade kaupa mõisakaarte. Kaarte hakati Tartus sotsieteedi majas vastu võtma kindlatel päevadel, iga toodud kaardi eest sai mõisahärra kviitungi, kuhu kirjutas alla keegi komisjoni liikmetest, enamasti professor Engelhardt. Kaartide säilitamiseks eraldas ülikool tulekindlad võlvitud ruumid. Samal ajal saatis sotsieteet kirikuõpetajatele trükitud ankeedid, milles paluti neid teatada igasse kihelkonda kuuluvate mõisate, külade ja talude nimed.²³

G. F. Parrot konstrueeris olemasolevate mõisakaartide vähendamiseks spetsiaalse riista pantograafi, mille ülikooli mehaanik B. Politour valmis meisterdas ja mille täpsust asjatundjate komisjon W. Struve juhtimisel põhjalikult kontrollis. See uuendus võimaldas tasandada vähendatud mõisakaartide erinevusi ning kanda omavahel konnekteeritud kaardid üle originaaljoonisele, millele Struve oli peale kandnud kindla punktide võrgu.²⁴

Aastatel 1822–1823 laekusid mõisakaardid väga visalt. Mõisnike seas valitses umbusk ja hoolimatus ning sageli esitati isegi va-

²⁰ Abschrift des während der trigonometrischen Vermessung Livlands geführten Tagebuches des Professors Dr. Wilhelm Struve EAA, 1185-1-46.

²¹ Varep, C. G. *Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist*, 314.

²² EAA, 1185-1-38, l. 90, 93; EAA, 1185-1-49, l. 7–8.

²³ EAA, 1185-1-48, lehed 29, 32–33.

²⁴ Varep, C. G. *Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist*, 13–14.

Foto 2. Lõuna-Mulgimaa 1832. aasta paiku C. G. Rükkeri Liivimaa atlase II lehel (EAA)

leandmeid. Sotsieteet pidi korduvalt välja saatma uusi tsirkulaare ja meeldetuletusi. Rükkeril tuli korduvalt välja sõita mõisatesse, et kohapeal sotsieteedi volitusel kaardid vastu võtta ning need Tartus, Valgas ja Valmieras kopeerida.²⁵ Suureks takistuseks sai ka asjaolu, et paljude mõisate, eriti riigimõisate kohta puudusid kaardid üldse. Kroonumõisate mõõdistamiseks oli sotsieteet sunnitud ametisse võtma veel ühe maamõõtja, kes paaril järgmisel aastal tegi ära suure töö. Tööpinge kurnas uut maamõõtjat aga sedavõrd, et ta suri juba 1825. aastal. Kulude kokkuhoidmiseks pöördus sotsieteet W. Struve soovitusel kindralstaabi kaartide depoo ülema poole abisaamiseks. Kindralstaabi kaartide depoost saabunud ohvitserid asusid kaardistama seni puuduolevaid kroonumõisaid. Hiljem lisandus neile veel kümme invaliidi, kellele sotsieteet maksis toiduraha.²⁶

1828–1829 pidi sotsieteet palkama veel ühe kogenud maamõõtja, kuna paljud mõisad olid ikka veel mõõdistamata. Järgmise nelja aasta jooksul suutis too mõõdistada 26 mõisa. Üldse mõõdistati sot-

²⁵ EAA, 1185-1-4, lehed 70, 128.

²⁶ EAA, 1185-1-49, 64.

sietteedi kulul üle 10% Liivimaa territooriumist.²⁷ Maakonnakaartide kokkupanemisel selgus, et enam kui 2000 laekunud mõisakaardist on paljud siiski väga lünklikud, eriti nende andmed teede kohta. Rücker oli taas sunnitud ette võtma pikki kontrollreide kõikidesse Liivimaa kreisidesse. Nende reise kestel täienes Liivimaa kaart suure hulga karjamõisate, kõrtside, tuule- ja vesiveskite ning taludega. Ühtlasi korrigeeris ta teede kulgu ja liigitust ning mõõdistas kaardistamata maa-alasid.

1832. aasta sai selleks ajapiiriks, mille seisuga jõudsid Rückeri kaardile Liivimaa põhilised majandus- ja infrastruktuurid.²⁸ C. G. Rückeri koostatud uus, Liivimaa atlas (koos Eesti- ja Kuramaaga) kuuel lehel ilmus lõpuks 1839. aasta 30. mail.

Liivimaa atlase koostamine oli sotsietteedi kulukaim ühistegevusaksioon. 1839. aastaks ulatusid sotsietteedi sellega seotud kulud tolle aja kohta väga suure summani – 83 tuhande bankorublani. Võrdluseks olgu öeldud, et samas suurusjärgus oli taasavamise järel Tartu ülikooli terve aastaeelarve. Sotsietteedi enda põhikapitaliga võrreldes ületasid Liivimaa atlase kulud selle enam kui kaks korda. Need paralleelid iseloomustavad Liivimaa sotsietteedi majandusliku võimekust suuri asju ette võtta ja neid rahastada. Vahetevahel tuli selleks müüa ka sotsietteedi väärtpabereid. Suuremad väljaminekud olid seotud honoraride, trüki-, graveerimis-, sõidu- ja muude kulude katmisega, näiteks W. Struve honorar triangulatsioonitööde eest oli 4500 rubla, C. Rückeri honorar kaardi koostamise eest 8000 rubla ja korrektuuritasu 1800 rubla. Kaartide graveerimine ja trükkimine Peterburis läks maksma 7200 rubla.²⁹

Eesti esimene ühistegevusmaja Tartus

Napoleoni sõjaretke mõjutusel, Tartu ülikooli rektori G. F. Parroti kutsel ja sotsietteedi tollase presidendi R. W. von Lipharti eestvõttel tõi sotsieteed 1813. aastal oma peakorterit Riiast Tartusse. Selleks osteti praeguse Ülikooli ja Lossi tänava nurgale viilkatusega suur

²⁷ C. G. Rücker, *Zur Geschichte der Verarbeitung der Specialcharte von Livland*, veerg 179.

²⁸ Varep, *C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist*, 16.

²⁹ EAA, 1185-1-595, l. 86.

Foto 3. Sotsieteedi maja (keskel) enne 1880. a (C. Schulz, Tartu Linna-museum)

kahekordne maja, millest sai ligi pooleteiseks sajandiks sotsieteedi ettevõtmete keskus. Sisuliselt kujunes sellest ja veidi hiljem kõrvalle rajatud majast (Lossi 1/3) Eesti ajaloo esimene ühistegevusmaja, kust sajandi jooksul algatati ja rullus üle Eesti ning Läti mitu suurt ühistegevuslainet. Selleks lõi soodsa pinna ka sotsieteedi uue peakorterite strateegiline asupaik. Ülikooli tänavat pidi oldi ühel joonel, vaid paari maja kaugusel ja ka sisulisel koostöölainel tunnustatud teadusetempliga, fassaad vaatas diagonaalis otsa Tartu raekojale, ümberringi olid majad külaliste ja koostööpartnerite majutuseks (vt foto 3).³⁰

Sotsieteedi peamajas tegutsesid ka arvukad tütareltsid. 1825. aastal loodi esimene erialane koostööühendus – Liivimaa Lambakasvatajate Selts, samal aastal hakati siin toimetama ja sotsieteedi kulu ja kirjadega välja andma Liivimaa põllumajanduse aastaraamatuid. 1831. aastal asutas sotsieteet ühe esimese ühistegelise kindlustuseltsi Liivimaal – vastastikuse rahekindlustuse seltsi. 1844. aastal loodi sotsieteedi tollase presidendi Karl Axel von Bruiningki eestve-

³⁰ TÜR, fond 3369, 3B.

damisel sotsieteedi läbi aegade ühe suurema mõjujõuga tütarühing Liivimaa Põllumajanduse ja Töönduse Edendamise Selts, mis hakkas paiknema sotsieteedi peamajas. Parun K. A. Bruiningkist sai selle esimene esimees (1844–1848) ja tegevusstrateegia kujundaja. Järgnes Eesti Looduseuurijate Seltsi (esiti filiaalina, hiljem iseseisva organisatsioonina) asutamine. Märkimisväärselt elujõuliseks jätkab Eesti Looduseuurijate Selts Tartus edukalt oma vastutusrikast ülesannet tänini. Nende koostööühenduste sünni võiks pidada Eesti ja Läti alade esimese suurema ühistegevuslaine tipuks.

Teise suuremasse ühistegevuslainesse jääb arvukate eriala- ja piirkondlike seltside ning ühingute (*Gesellschaften, Vereine, Verbände*) loomine üle Eesti- ja Lätimaa. Selle jõulise ärkamisaegse tipu moodustasid alates 1870. aastast tekkinud Eesti põllumeeste seltsid, millest lähemalt Tiit Rosenbergi käsitluses (nii siinses kogumikus, „Eesti ajaloo” V köites kui ka mitmes agraarajaloo uurimuses).³¹

Kolmanda ühistegevuslaine suutsid veerema panna juba Eesti põllumeeste seltsid Tartus ja mujal. Nende eestvõttel asutati 1902. aastast alates arvukaid hoiu-laenu, kaubandus-, piima-, muna-, liha- ja muid ühisusi üle Eesti ning neist kujunesid peatselt iseseisva Eesti Vabariigi ekspordipotentsiaali kandjad ja arendajad.

Liivimaa sotsieteet on üks väheseid organisatsioone, kes oma mitmekülgsete ühistegevuslike aktsioonidega on suutnud muuta (uuenendada) Eestit.

Sotsieteedi innovaatilise pärandi jäädvustamisest

Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi asutamise 225. juubeliaastaks (2017) võiks Eesti ja Läti teadlaste koostöös ette võtta esimese selleteemalise monograafia koostamise ja väljaandmise. Selle suure töö algatamise ja stimuleerimise vahedaks võimaluseks oleks Tartu Ülikooli ja Läti ülikooli ajaloolaste, majandusteadlaste ning sotsioloogide osalusel interdistsiplinaarse teadlaste ümarlaua „Teadus- ja majandus-innovatsioonid Liivimaa sotsieteedi tegevuses 1792–1939” organiseerimine. Partneritena oleksid teretulnud asjast huvitatud uurijaid Eesti Maaülikoolist, Läti põllumajandusülikoo-

³¹ Tiit Rosenberg, *Künnivaod. Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloo* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013), 273–334.

list, Eesti ja Läti ajalooarhiividest ning mujalt. Soovitav oleks viia ümarlaua ja monograafia temaatika ka Saksa ja Vene kolleegideni ning teha sotsieteediga seonduvast ümarlauast ühiselt europrojekt. See võimaldaks kavandada Liivimaa sotsieteedile pühendatud raamatu ilmumist ehk juba 2017. aastaks eesti, läti, saksa, vene ja inglise keeles.

Hillar Kala, *PhD*, on Majandusfoorumi Mare Balticum MTÜ president.

The Livonian Society as an Innovative Cooperative Organisation

HILLAR KALA

Mare Balticum Economic Forum

The Livonian Public Welfare and Economic Society evolved into a hotbed of innovative cooperative relationships between the cultural and political powers developing the territories of what are now Estonia and Latvia. Its joint action campaigns connected enlightened estate owners, top scientists, representatives of power, later also members of other classes.

The Society became a bridgehead in integrating science, economy, education, and culture in the 19th century. Projects beneficial to public welfare in the economic sectors of Livonian agriculture, trade, industry, traffic, insurance, finance, and the cooperative networks of societies promoting them arose from the manors' need to develop.

The Fund of the Society became the grounds for the scientific and economic cooperation in Livonia. The Riga merchant P. H. Blanckenhagen who had personal connections with Tallinn donated a remarkable fortune – 40,000 Albertusthalers – for establishing the Society (this was later supplemented by interests, yearly payments and donations). Back then, that sum was the cash equivalent of more than 3,250 oxen. The election of 12 authorized persons from the ranks of the then elite for administrating the Society was equally important. It later enabled financing scientific and economic projects of personal initiative (triangulation of Livonia, compilation and publication of an atlas of Livonia, levelling of Saaremaa and Livonia, creation of a network of weather observation points, development of an agricultural research centre) the cost of which often exceeded the main capital of the Society several times over.

Many cooperative scientific and economic projects that have lasted in time belong to the innovative heritage of the Society – including Struve Geodetic Arc, initiated during the triangulation of Livonia, the only research based item in the UNESCO World Heritage List from the Baltic states.

On the 220th anniversary year of the Society and the International Year of Cooperatives of 2012, the historical heritage of the Society enabled one to raise the issue of the viability of such an innovative cooperative model in the 21st century market economic society full of crises.

Developing forms of permanent cooperation that unite large entrepreneurs, top scientists, leaders of big local government units has again become painfully relevant. In Latvia and Estonia, the output might be a Livonian Forum rooted in the idea of the Society.